

جنگ زنجان / پرویز فتح الله پور

امور فنی: مریم فتحی

ویراستار: زهره دولتی

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۹۰-۲۱۲-۴

مدیر هنری: باسم الرسام

نوبت چاپ: اول پاییز ۱۴۰۱

چاپخانه: پیکان؛ لیتوگرافی: نوید

قیمت: ۳,۳۰۰,۰۰۰ ریال

ناشر: نگاه معاصر

سرشناسه

: فتح الله پور، پرویز، ۱۳۴۷-

عنوان و نام پدیدآور

: جنگ زنجان / پرویز فتح الله پور؛ ویراستار زهره دولتی

مشخصات نشر

: نشر نگاه معاصر، ۱۴۰۱.

مشخصات ظاهری

: ۶۰۵ ص. : مصور (رنگی)، نمونه (رنگی).

شابک

: ۹۷۸-۶۲۲-۲۹۰-۲۱۲-۴

وضعیت فهرست نویسی

: فیبا

یادداشت:

: کتابنامه: ص ۵۵۸۳-۶۰۵

موضوع

: بایبه - ایران - تاریخ - قرن ۱۳ ق.

Babists – Iran – History – 19h century :

رده بندی کنگره

: DSR۲۰۹۱

رده بندی دیویی

: ۹۵۵-۳۴۲۲

شماره کتابشناسی ملی

: ۹۰۲۴۹۲۴۴

تقدیم به

زیباترین انگیزه زندگانیم،

دخترم سارای نازنین

19th century

1800-1850
1850-1900
1900-1950
1950-2000
2000-2010
2010-2020

19th century

19th century

19th century

19th century

19th century

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

فصل اول

۱. اوضاع کلی ایران در سده‌ی ۱۳ هـ.ق. (۱۹ م.)..... ۱

فصل دوم

۲۹. جایگاه روحانیت شیعه در ایران در دوره‌ی قاجاریه..... ۲۹

۳۳. ۱. عدم وابستگی به ارکان حاکمیت سیاسی..... ۳۳

۳۸. ۲. مردمی بودن..... ۳۸

۴۰. ۳. هدایت بست نشینی..... ۴۰

۴۳. ۴. قدرت اقتصادی..... ۴۳

۴۶. ۵. رابطه با تجار و بازاریان..... ۴۶

۵۰. ۶. نظام مرجعیت و فتوا..... ۵۰

فصل سوم

۵۵. زمینه‌ها، دلایل و عوامل ظهور بابیه..... ۵۵

۵۹. شیخیه به عنوان بستر ظهور بابیه..... ۵۹

۷۱. ظهور بابیه..... ۷۱

فصل چهارم

۱۰۷. نگاهی کلی به اوضاع زنجان از آغاز قاجاریه تا آغاز عهد ناصری..... ۱۰۷

فصل پنجم

۱۳۵. علمای دخیل در ماجرای بابیه‌ی زنجان..... ۱۳۵

۱۳۷. ۱. سید محمد مجتهد امام جمعه..... ۱۳۷

- ۱-۱. امامت جمعه..... ۱۴۱
- ۱-۲. بررسی برخی آثار سید محمد مجتهد..... ۱۴۷
۲. میرزا ابوالقاسم مجتهد زنجانى..... ۱۵۴

فصل ششم

- ملا محمدعلی، سوابق خانوادگی علمی و فکری..... ۱۷۳
۱. ملا محمد علی و اخباری گری..... ۱۸۲
 ۲. مخالفت با مجتهدان و صدور فتاوی متفاوت..... ۱۸۸
 ۳. صدور فتاوی شاذ و متفاوت..... ۱۹۵
 ۴. مخالفت و مقابله‌ی علمای زنجان یا حجت..... ۱۹۸
 ۵. کتاب‌ها و آثار ملا محمدعلی..... ۲۰۵
 ۶. تردید در تعداد دفعات احضار ملا محمدعلی به تهران..... ۲۱۲

فصل هفتم

- ملا محمدعلی و باییه..... ۲۲۳
- ملا محمدعلی پس از ارتباط با باییه..... ۲۵۱
 - مناقشه‌ی امامت جمعه..... ۲۵۶
 - دستگیری و تبعید ملا محمدعلی به تهران..... ۲۶۱
 - ورود علی محمد باب به زنجان..... ۲۶۴
 - ملا محمدعلی در تهران..... ۲۶۷

فصل هشتم

- علل و دلایل و چگونگی آغاز و روند جنگ..... ۲۷۷
- خروج ملا محمدعلی از تهران..... ۲۷۹
 - جمعیت تقریبی زنجان..... ۲۸۳
 - انتخاب امیراصلاحان خان به حکومت زنجان..... ۲۸۷

- ۲۹۰..... - زمینه‌های آغاز جنگ
- ۲۹۳..... - آغاز جنگ
- ۲۹۳..... - علت و بهانه ی آغاز جنگ
- ۳۰۰..... - آغاز جنگ
- ۳۰۷..... - صدور فتوای قتل بابی‌ها توسط امام جمعه
- ۳۱۲..... - موضع گیری و سنگر بندی دو گروه متخاصم
- ۳۱۵..... - سخنرانی ملا محمدعلی و نکات موجود در آن
- ۳۱۸..... - تصرف قلعه‌ی علی مردان خان
- ۳۲۰..... - آغاز زندگی جمعی خانواده‌های بابی
- ۳۲۱..... - قطع ارتباط اهالی بابی و مسلمان به شهر به دنبال ترور ملا محمد علی
- ۳۲۲..... - جنگ تدافعی
- ۳۲۳..... - آرایش جنگی بابی‌ها
- ۳۲۷..... - تعیین فرماندهان
- ۳۲۸..... - ساختن توپ و سلاح و فشنگ
- ۳۳۱..... - اعزام نیروهای نظامی دولتی به زنجان
- ۳۳۹..... - نامه نگاری ملا محمدعلی با شاه و امیرکبیر
- ۳۴۴..... - نامه نگاری ملا محمدعلی با دولت‌های خارجی
- ۳۴۸..... - رسیدن خبر اعدام علی محمد باب به زنجان
- ۳۴۹..... - آتش زدن بازار
- ۳۵۲..... - تلاش‌های محمدخان امیر توان برای شکست بابی‌ها
- ۳۵۶..... - پیشنهاد آتش بس و مذاکره
- ۳۵۹..... - سیاست ملا محمدعلی در قبال پیشنهادهای صلح و اعتراف به اسلام
- ۳۶۰..... - تداوم عملیات محمد خان امیرنومان

۵۵۵

۶۲۵

۵۷۵

۶۸۵

- ۳۶۵..... - قتل فرّخ خان
- ۳۶۸..... - ورود نیروهای تازه نفس
- ۳۷۰..... - سقوط قلعه علی مردان خان
- ۳۷۳..... - کشته شدن ملامحمدعلی
- ۳۷۸..... - شکست نهایی بابی‌ها
- ۳۸۱..... - غارت، اسارت و کشتار
- ۳۸۳..... - سرنوشت پیکر ملامحمدعلی
- ۳۸۴..... - سرنوشت اسرا
- ۳۹۰..... - تقدیر شاه از سپاهیان و فرماندهان آن
- ۳۹۱..... - اعزام برخی از اسرا به تهران
- ۳۹۲..... - سرنوشت خانواده‌ی ملا محمد علی
- ۳۹۷..... - نقش زنان در جریان جنگ
- ۴۰۰..... - تعداد نیروها و تلفات طرفین در جنگ
- ۴۵۴..... - برخی مباحث متفرقه‌ی مربوط به جنگ

فصل نهم

- ۴۱۳..... - نتایج و پیامدهای جنگ بایه در زنجان
- ۴۲۰..... - تأثیر جنگ در ماهیت جریان بایه
- ۴۲۳..... - پی آمدهای عمرانی و اقتصادی
- ۴۳۹..... - اسناد و مدارک آرشیو وزارت خارجه انگلستان
- ۵۵۵..... - ترجمه برخی از اسناد آرشیو وزارت خارجه انگلستان
- ۵۶۳..... - تصاویر
- ۵۷۵..... - کتب خطی آرشیو خاندان حسینی زنجانی
- ۵۸۳..... - کتابنامه

پیشگفتار

رویدادها و حوادث بزرگی که تأثیرات عمیق و ماندگاری چه از لحاظ رشد و بالندگی و چه در مسیر انحطاط و واماندگی در جامعه بر جای می‌گذارند، برآیندی از بسترها و شرایط حاکم بر اوضاع اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جامعه هستند. این در حالی است که وقوع اینگونه رویدادها نیز خود زمینه را برای پدید آمدن اوضاع و شرایط تازه‌ای در زمینه‌های گوناگون جامعه فراهم می‌سازند، بدین ترتیب آن دو تأثیر و تأثرات متقابل بر یکدیگر دارند.

در مطالعه‌ی تاریخ دویست ساله‌ی اخیر زنجان، بی‌شک یکی از برجسته‌ترین و بارزترین رویدادهایی که پیامدهای ناگوار دراز دامنی بر حیات اقتصادی و فرهنگی منطقه داشت، جنگ نه ماهه‌ای بود که از ماه رجب ۱۲۶۶ هـ.ق آغاز و تا اواخر ربیع‌الاول ۱۲۶۷ هـ.ق (از اردیبهشت تا دی ماه سال ۱۲۳۰ هـ.ش / ماه می ۱۸۵۰ تا ژانویه ۱۸۵۱ م) در این شهر اتفاق افتاد. این جنگ با شدت تمام و با حضور لشکریان مرکزی و محاصره‌ی شهر و آتشباری مداوم بر آن ادامه پیدا کرد. به دلیل ماهیت و گروه‌های درگیر در آن به جنگ باییه شهرت یافت.

ظهور علی‌محمد باب در شیراز و ابراز دعاوی او که از بابت امام عصر (ع) آغاز و به مهدویت و نبوت رسید؛ منجر به بروز تلاطم‌ها، هیجانات و

حرکت‌هایی در جامعه شد که یکی از جلوه‌های آن وقوع جنگ و گسترش خشونت در جامعه بود.

در سه منطقه‌ی متفاوت از کشور سه جنگ به وقوع پیوست که در دو مورد شدت درگیری و مقاومت مومنان به طریقه‌ی جدید آنقدر بود که قدرت نظامی دولت مرکزی را به چالش کشید. جنگ نخست در منطقه‌ی قلعه‌ی شیخ طبرسی در حوالی شهر بابل در مازندران (از حدود شوال ۱۲۶۴ هـ.ق تا حدود رجب ۱۹۶۵ هـ.ق) اتفاق افتاد. در آن جنگ سران برجسته و حلقه‌ی نزدیک جریان بابی حضور داشتند. جنگ دوم در زنجان و در ناحیه‌ی شمال غرب کشور اتفاق افتاد. رهبری جریان بابی در آن بر عهده‌ی یک مجتهد جوان به نام ملا محمدعلی بود که نه سابقه‌ی شیخیگری (که اغلب رهبران جنگ مازندران داشتند) بلکه پیشینه‌ی اخباریگری داشت. جنگ سوم در منطقه‌ی جنوب کشور در ناحیه‌ی نیریز فارس به رهبری یحیی دارابی به مدت یک ماه از رجب تا ۲۷ شعبان ۱۲۶۶ هـ.ق روی داد. این جنگ‌ها و همچنین ترور نافرجام ناصرالدین شاه قاجار در هشتم شوال سال ۱۲۶۸ هـ.ق، سرنوشت کلی جریان بابیه را دگرگون ساخت و آن را وارد عرصه‌ی متفاوتی کرد.

از میان جنگ‌های سه‌گانه، جنگ زنجان به علل و دلایلی شدیدترین و خونبارترین آنها بود. مطالعه‌ی این حادثه‌ی بزرگ و تحلیل علل و دلایل شکل‌گیری و پیامدهای آن یکی از دغدغه‌های ذهنی نگارنده بوده‌است. حتی در اوایل دهه‌ی ۱۳۸۰ مقاله‌ای نیز در این مورد نوشته شد. اما به دلیل آنکه پژوهشگر تاریخ، گذشته از ضرورت تحصیلات دانشگاهی در حوزه‌ی علم تاریخ و آشنایی با مندها، شیوه‌ها و روش‌های تحقیق و نیز الگوهای تحلیل تاریخی، مهم‌ترین ابزارش برای پژوهش، دسترسی حداکثری به منابع موضوع پژوهش است، همچنین با توجه به آنکه در این موضوع خاص پژوهشگر با دو گونه

منبع - منابع مورخان مسلمان و منابع مورخان بابی - مواجهه است و دسترسی به گونه‌ی دوم منابع به آسانی میسر نیست، به همین دلیل نگارنده ادامه‌ی مطالعه و ورود به جزئیات ماجرا و تحلیل ابعاد مختلف آن را به امید فراهم آمدن مجالی در آینده به کناری نهاد.

خوشبختانه پس از مدت‌ها در سال ۱۳۹۶ این مجال و بستر فراهم آمد. نگارنده در ملاقاتی با آقای دکتر سیدمجتبی حسینی الموسوی، مدیرعامل مؤسسه‌ی فرهنگی مشکات زنجان، با پیشنهاد ایشان برای تدوین کتابی در این زمینه مواجه شد. طی مذاکراتی که به انجام رسید و براساس آن قراردادی مکتوب منعقد شد، مدیرعامل مؤسسه‌ی مشکات مسئولیت تهیه‌ی حداکثر منابع، مآخذ و اسناد لازم را حتی در خارج از کشور به عهده گرفت. نگارنده نیز مسئولیت انجام پژوهش تاریخی را در این زمینه پذیرفت. طبق توافق میان طرفین پژوهشگر می‌بایست نتایج مطالعات و داده‌های تاریخی را براساس تحلیل و استنباط علمی خویش در این کتاب ارائه می‌داد و مؤسسه‌ی مشکات حق دخالت در اعلام نتایج و یا سوگیری خاص را نداشت، به گونه‌ای که حتی در تغییر جملات و یا کلمات نیز بدون ارائه‌ی دلیل مستند و علمی اعمال نظر نخواهد نمود.

پس از انعقاد قرارداد، مرحله‌ی تهیه‌ی منابع و اسناد آغاز شد، به دلیلی که بیان شد، تهیه‌ی منابع بسیار دشوار بود و نیاز به صرف زمان و هزینه‌های بسیار داشت. گاه برای بدست آوردن یک منبع که از وجود آن در محلی اطلاع حاصل می‌شد، به مدت چندین ماه کار پژوهش و تدوین متوقف می‌شد، زیرا چه بسا منبع جدید حاوی مطالبی نو و متفاوت می‌بود و مفروضات پیشین را تغییر می‌داد. بنابراین، می‌بایست در کار پژوهش توقف حاصل می‌شد تا به آن

منبع خاص دسترسی پیدا شود. به همین دلیل فرایند انجام پژوهش و تدوین کتاب حاضر به مدت چهار سال به طول کشید.

در این پژوهش تقریباً به اکثر قریب به اتفاق منابع، مأخذ و اسناد مسلمانان مراجعه شده است. البته شمار بسیاری از منابع و مأخذ با وجود مطالعه در تدوین کتاب استفاده و مورد استناد قرار نگرفته است. در عین حال بسیاری از منابع بابی که اغلب به شکل نسخه‌ی خطی و یا چاپ سنگی بوده‌اند مطالعه شده است. افزون بر آن، به سفرنامه‌های اروپاییان در دوره‌ی قاجار که تعداد بسیاری هستند، به عنوان گروه مهمی از منابع توجه شده است.

به دلیل اجتناب از انجام کارهای موازی و تکرار پژوهش‌های انجام گرفته، از ارائه‌ی بخش منبع‌شناسی اجتناب شد. دلیل آن نیز وجود پژوهش مستقلی در این زمینه است که جان والبریج با عنوان «اسناد و منابع روایی نبرد زنجان» تدوین و آقای حسن اسمعیلی قلاتی آن را ترجمه کرده است. این مقاله در شماره‌ی ۲۱-۲۲، بهار و تابستان ۱۳۸۴ فصلنامه‌ی فرهنگ زنجان چاپ شده است. افزون بر آن بحث جامعی نیز پژوهشگر ارزنده آقای رامین سلطانی در کتاب جستارهایی چند در تاریخ زنجان^۱ به طور کلی در مورد منبع‌شناسی تاریخ زنجان انجام داده است.

یادآوری این نکته ضرورت دارد که در مورد موضوع کتاب حاضر با توجه به اطلاع از منبع‌شناسی در این حوزه، چهار منبع مستقل بابی‌ها - اعم از ازلی‌ها یا بهاییان - نوشته شده است که عبارتند از: تاریخ وقعه‌ی زنجان، به قلم میرزا حسین زنجان‌ی که بهایی بود. خاطرات شخصی عبدالاحد زنجان‌ی درباره‌ی محاصره‌ی نظامی بابیه در زنجان، عبدالاحد فرزند حاجی علیرضا فردی ازلی

۱. سلطانی، رامین. (۱۳۸۹). جستارهایی چند در تاریخ زنجان. زنجان: نیکان کتاب.

بود و در زمان جنگ در سنین کودکی به سر می برد. او خود شاهد ماجرا بود. سومین مورد کتاب نقدعلی زنجانی، برادر بزرگتر عبدالاحد، با نام تاریخ زنجان یا یادگار است. او نیز مانند برادرش ازلی بود. در نهایت باید به کتاب روزنوشت وقایع جنگ زنجان، به قلم سائل کلاهدوز اشاره کرد که وقایع روزانه‌ی جنگ را به دستور ملا محمدعلی می نوشت.

دو کتاب نخست نسخه خطی هستند، هر چند به دشواری، اما در دسترس قرار دارند. متأسفانه از سرنوشت دو کتاب بعدی اطلاعی در دست نیست. مسیونیکلا از کتاب نقدعلی برای نوشتن کتاب *مذاهب ملل* متمدنه استفاده‌ی مستقیم کرده است. البته معلوم نیست آیا اصل کتاب و یا احیاناً نسخه‌هایی از آن باقی مانده است یا نه؟ سائل کلاهدوز نیز پس از شکست بابی‌های در جنگ زنجان جزو اسرای بابی بود. احتمالاً هنگام اعزام اسرای زنجان به تهران کتاب همراه وی بوده است. اما از سرنوشت نهایی کتاب در تهران اطلاعی در دست نیست.

افزون بر آن، سه جلد کتاب دیگر مربوط به تاریخ زنجان و جنگ بابیه نیز وجود دارد که در کتابخانه‌ی افنان^۱ در انگلستان نگهداری می شوند. این کتاب‌ها هر چند در زمان وقوع جنگ نوشته نشده اند، اما می توانند برای انجام پژوهش مفید باشند. با توجه به ماهیت کتابخانه‌ی افنان دسترسی به آنها دشوار است. با این وجود سعی بر آن است تا آنها نیز مشاهده و مطالعه گردند و اگر داده‌های تازه‌ای در آنها یافت شود در قالب مقاله و یا در نوبت‌های بعدی چاپ کتاب استفاده خواهند شد. هر چند پیش از صفحه‌بندی کتاب حاضر برای بدست آوردن کتاب‌ها تلاش بسیاری انجام شد و اقدامات مثبتی انجام گرفت،

اما به دلیل عدم اطمینان از مدت زمان حصول به نتیجه، ترجیح داده شد که بیش از این چاپ کتاب با تأخیر مواجه نشود. آن سه کتاب عبارتند از: ۱. تاریخ مختصر زنجان، به قلم عبدالوهاب زاهد الزمان در ۲۸ صفحه ربّعی به شکل نسخه خطی. ۲. تاریخ مختصر زنجان، به قلم هاشم فتحی خلخالی، مشتمل بر ۱۶ صفحه ربّعی به شکل نسخه خطی. ۳. تاریخ واقعه‌ی جنگ زنجان و شرح حال ورقای شهید، تألیف روحا خانم عطایی، خواهر کاظم کاظم‌زاده، این کتاب در ۸۶ صفحه‌ی ربّعی و به شکل نسخه خطی است.

گذشته از کتاب‌های یاد شده، هنگام پژوهش دو کتاب خطی منحصر به فرد نیز به دست نویسنده رسید که برای نخستین بار در پژوهش حاضر استفاده و بهره‌برداری گردید. نخست کتاب تاریخ جنگ زنجان تألیف علی‌اکبر قدوسی، او و خانواده‌اش ازلی بودند. پدر علی‌اکبر یحیی و پدر او آقا نصرالله و برادر آقا نصرالله، میرزا سلیمان نام داشت و نام پدر این دو نفر آقا دین‌محمد بود. برادران آقا دین‌محمد نیز آقا حق‌وردی و آقا محمدعلی بودند. این افراد در دوره‌ی جنگ بایبه، در جنگ مشارکت داشتند. غیر از میرزا سلیمان و آقا دین‌محمد، آن چهار نفر دیگر در جنگ کشته شدند. مادر بزرگ پدری علی‌اکبر نیز خیرالنساء نام داشت. نام پدر وی کربلایی حسین و نام مادرش «شیرین دوستی» بود. آنها به اسارات نیروهای دولتی در آمدند.

مطالب کتاب اغلب خاطراتی است که نویسنده از قول مشهدی نصرالله به یحیی قدوسی گفته و علی‌اکبر نیز از روی نوشته‌های پدرش آنها را نوشته‌است. البته روایاتی که او از قول پدرش می‌نویسد، اغلب از زبان مادر بزرگ پدرش «شیرین دوستی» نقل شده‌است. محتوای کتاب، خاطرات جزئی و شخصی از خصوصیات و کرامات ادعایی در مورد ملا محمدعلی زنجان‌ی و برخی مسائل جنگ و مشکلات بازماندگان بابی پس از پایان جنگ است.

یحیی قدوسی در جمادی الاول سال ۱۳۲۹ هـ ق برای دیدار با یحیی صبح ازل از طریق باکو، باتومی، استانبول و یونان راهی نیکوزیا در قبرس شد. او در روز جمعه ۱۵ جمادی الآخر با صبح ازل ملاقات کرد و مورد لطف وی قرار گرفت. صبح ازل پیراهن شخصی، انگشتر و لوح‌هایی با خط خود به او هدیه داد.

کتاب دیگر *خاطرات تقی حامدپور* است. این کتاب را محمدتقی حامدالدین ابن حامدالملک شیرازی معروف به «تقی حامدپور» نوشته است. او در صفحه‌ی ۱۵ *خاطرات* خود می‌گوید: وقایع زنجان را از زبان مادر بزرگش بازگویی می‌کند. «زهره خانم» ملقب به «خانم سلطان» دختر دوم ملامحمدعلی از همسر همدانی او «سلطان خانم»، مادر بزرگ تقی حامدپور بوده است. حامدپور نیز از ازلی‌های شیراز بود.

مطالب کتاب *خاطرات حامدپور* تا صفحه‌ی ۱۵ مربوط به زنجان است. از صفحه‌ی ۱۳ تا ۱۵، داستان به قول خودش «نزول وحی به باب» را از زبان همسر باب خطاب به سلطان خانم، همسر ملامحمدعلی در شیراز نقل می‌کند و از صفحه‌ی ۱۵ تا صفحه‌ی ۲۱ که پایان *خاطرات* است، شرح مسافرت «مصباح‌الحکما» دایی نویسنده و همراهش را به قبرس و ملاقات نوزده روزه‌ی وی با صبح ازل شرح می‌دهد.

افزون بر منابع و مأخذ، برای تدوین کتاب سعی شد به اسناد رسمی دولت‌های خارجی مربوط به ماجرای جنگ زنجان نیز دسترسی حاصل شود. در این زمینه اسناد آرشیو وزارت خارجه‌ی انگلستان در لندن کاوش گردید و هر آنچه مربوط به ماجرای جنگ زنجان بود و در دسترس قرار داشت، تصویربرداری شد. متأسفانه بنا به دلایلی امکان دسترسی به آرشیو اسناد وزارت خارجه‌ی روسیه و فرانسه فراهم نشد.

بدین ترتیب آنچه در این کتاب ارائه شده، با توجه به این محدودیت‌ها و عدم دسترسی به کتاب‌های یاد شده بوده‌است. چه بسا در آینده اسناد و منابع دیگری به دست آید و محتوای آنها با منابع و اسناد کنونی تفاوت ماهوی داشته باشد، در آن صورت لزوماً یافته‌های این کتاب بازبینی خواهد شد.

در زمینه‌ی رویکرد پژوهشگر در کتاب حاضر باید گفت به دلیل آنکه این پروژه نخستین کتاب پژوهشی مستقل در زمینه‌ی جنگ بابیه‌ی زنجان است، سعی شده تا روایت‌های متعدد و گوناگونی که منابع موجود در مورد مراحل مختلف اختلافات میان ملامحمدعلی و مجتهدان اصولی شهر تا زمینه‌ها، دلایل و علل آغاز، روند، پایان و پیامدهای جنگ ذکر شده، بیان گردد و در نهایت با توجه به قرائن و شواهد یکی از روایات مَرخّج دانسته شود.

همچنین گذشته از باورها و اعتقادات شخصی سعی بر آن بود، دیدگاه پژوهشگر در این کتاب کاملاً دانشگاهی و بدون سوگیری پیشینی باشد؛ زیرا اصولاً پژوهشگر علم تاریخ مسئولیت و وظیفه‌ی قضاوت و ارزش‌گذاری ندارد. او می‌بایست با تکیه بر منابع و مآخذ معتبر، اسناد و رعایت روش‌های علمی پژوهش، بر مبنای الگویی مشخص تحلیل ارائه دهد. مخاطب پس از مطالعه‌ی آن، خود به قضاوت می‌نشیند.

در مورد فصل‌بندی و موضوعات فصل‌های گوناگون نیز باید یادآور شد، به دلیل آنکه مخاطبان کتاب از طیف‌های گوناگون جامعه هستند و صرفاً دانش‌آموختگان و اهالی تخصصی تاریخ را شامل نمی‌شوند، سعی شده افزون بر موضوع ملامحمدعلی و جنگ بابیه از آغاز دوران قاجاریه تا دوران مورد بحث، همچنین به دلایل و عوامل نقش‌آفرینی و قدرت روحانیان شیعه در جامعه‌ی ایران پرداخته شود. اینگونه خوانندگانی که به طور حرفه‌ای با تاریخ ایران و به طور ویژه دوران قاجاریه آشنایی ندارند، با شناخت بستری که

موضوع اصلی پژوهش در متن آن به وقوع پیوسته‌است، به شناخت دقیق‌تر دلایل و عوامل جریان بایبه در زنجان دست می‌یابند. هر رویداد تاریخی برآیندی از مجموعه‌ی عوامل گوناگون است که از شرایط جامعه نشأت گرفته و نمی‌توان آن را به طور منفصل و جدا از بسترهای اجتماعی مطالعه کرد.

نکته‌ی دیگری که یادآوری آن در این پژوهش ضروری است، آن است که سعی شد تا یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ زنجان را که به دلیل ارتباط مستقیم آن با مسئله‌ی مذهب، ایدئولوژی جامعه و همچنین رقابت‌های خاندانی، تحت سیطره‌ی قضاوت‌های پیشینی از جانب ازلیان و بهاییان از یک سو و مسلمانان از دیگر سو قرار گرفته، خارج و وارد حوزه‌ی تاریخ نماید و با آن به عنوان یک موضوع صرفاً تاریخی برخورد کند. همچنین با در نظر گرفتن ملزومات پژوهش علمی و دانشگاهی در تاریخ به تحلیل و بررسی پسینی در این زمینه بپردازد. با این حال نویسنده هرگز مدّعی نیست که آنچه در این مجموعه ارائه شده عاری از نقصان و کاستی در زمینه‌های گوناگون است. به همین سبب منتظر ارائه‌ی دیدگاه‌های انتقادی پژوهشگران عرصه‌ی تاریخ خواهد بود.

در نهایت می‌بایست تأکید شود که پدید آمدن این دفتر با تمام ضعف و قوت‌های آن مرهون یاری و همکاری بی‌دریغ و بدون چشمداشت بزرگواری بود که ذکر نام و مراتب سپاس و قدردانی از ایشان کمترین عملی است که می‌توان انجام داد.

نخست باید از جناب آقای دکتر سیدمجتبی حسینی الموسوی، مدیرعامل مؤسسه‌ی فرهنگی مشکات نام برد که در واقع مسبب آغاز این حرکت علمی بودند و در طول مراحل پژوهش با کمال سعی، تلاش و ایجاد ارتباطات شایسته توانستند منابع مورد نیاز را فراهم آورند. ایشان از آغاز تا پایان پروژه به

متن قرارداد مبنی بر عدم دخالت و اظهار نظر در مورد محتوای علمی کار وفادار ماندند، از ایشان سپاسگزاری می‌نمایم.

سپاس ویژه تقدیم پژوهشگر و نویسنده‌ی فاضل، توانمند و برجسته‌ی کشور جناب آقای سیدمقداد نبوی رضوی که با گشاده‌دستی، بدون منت و بزرگواری بسیاری از منابع و اسنادی را که خارج از دسترس عموم است، در اختیار نویسنده قرار دادند. در این زمینه باید به دو منبع منحصر به فردی که معرفی شدند تاریخ جنگ زنجان، تألیف علی‌اکبر قدوسی و خاطرات تقی حامدپور اشاره کرد.

در این فهرست دوست فرهیخته‌ام آقای سیدحمید صدیقیان جایگاه ویژه‌ای دارند که بی‌شک یکی از مفاخر و ذخایر علمی و فرهنگی زنجان محسوب می‌شوند. ایشان در شکل‌گیری این کتاب چه در زمینه‌ی ترجمه‌ی متون انگلیسی و عربی، چه در مورد بازخوانی متون و کتب خطی و نیز همفکری و ارائه‌ی مشاوره، بیش از هر فرد دیگری نویسنده را یاری رسانیده‌است، سپاس و امتنانم تقدیم ایشان باد.

همچنین جناب آقای عنایت‌الله رحمانی با سعه‌ی صدر خویش در ارائه‌ی برخی منابع و سفرنامه‌ها همکاری نمودند. جناب آقایان حاج امیر مفیدی و خلیل اسلامیان با بزرگواری، بانی جستجو در آرشیو وزارت خارجه انگلستان بودند و تهیه‌ی اسناد را بر عهده داشتند. سرکار خانم مهری یوسفیان نیز داوطلبانه کار ترجمه‌ی اسناد فوق را بر عهده گرفتند. جناب آقای وحید قنبری‌راد با یاری خویش در تهیه‌ی اسناد و جناب آقای محمدرضا بهزادی که در تهیه‌ی کتاب خمس سور فی رد الباب، تألیف میرزا ابوالقاسم مجتهد، متقبل زحمت شدند و برای تکمیل این پروژه همکاری نمودند، سپاسگزار این عزیزان هستم. باید سپاس ویژه‌ی خود را از سرکار خانم زهره دولتی اعلام دارم که

زحمت و پراستاری کتاب را بر عهده گرفتند. همچنین از سرکار خانم‌ها مریم
فتحی و فاطمه کاشانی که با تلاش آنان این کتاب تایپ شد، سپاسگزاری
می‌نمایم. از سرکار خانم نسرين جعفری که زحمت تصویرگری برخی از
رویدادهای زنجان را کشیده‌اند کمال سپاس را دارم.

در نهایت بر خود لازم می‌دانم از جناب آقای قنبری مدیر محترم نشر نگاه
معاصر که فرایند چاپ کتاب را بر عهده گرفتند کمال سپاس و امتنان خود را
اعلام می‌دارم.